

ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ: СТРУКТУРА ТА ВИДИ

LEGAL MENTALITY: STRUCTURE AND TYPES

Скуріхін С.М. к.ю.н., доцент,
доцент кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджено структуру та види правового менталітету. Виокремлення правового менталітету має практичну цінність для більш глибокого проникнення у правову тканину духовного світу індивіда, народу, нації. До цього поняття часто звертаються при вивченні правової культури, правосвідомості, правового мислення.

Незважаючи на значну кількість визначень та інтерпретацій категорії «правовий менталітет», більшість з них не є однозначними, або не в повній мірі відображають всі аспекти даного явища. Тому, з метою окреслити певну область розуміння даного явища запропоновано розглянути його структурні компоненти та різновиди. У цьому контексті проведено розширення та уточнення набору базових компонентів правового менталітету. Крім компонентів, які звичайно розглядаються в юридичній літературі (правові уявлення, правові стереотипи, ціннісно-правові орієнтації, правові установки, правові атитюди), здійснено аналіз: колективної правової пам'яті; зразків правової поведінки; мови права; стилю правового мислення; правокультурної ідентичності, як важливих елементів в структурі правового менталітету.

Багатогранність правового менталітету простежується також через велику кількість його різновидів. Пропонується виділяти наступні види правового менталітету: цивілізаційний, національний, етнічний та історичний; приватний і публічний; сільський, жителів міста, регіональний. Особливу увагу приділено обґрунтуванню можливості виокремлення правового менталітету соціальних груп, виділених за професійною ознакою. Правовий менталітет соціальної групи, сформований протягом тривалого періоду часу, сприяє збереженню професійної спільності осіб, націлює на збереження й розвиток корпоративних правових традицій і цінностей, сприяє повноцінній реалізації функцій організації. Таким чином, соціальну групу можна (а в певних випадках і необхідно) кваліфікувати як суб'єкта правового менталітету.

Зроблений аналіз дозволяє більш чітко усвідомити сутність правового менталітету, підкреслює мозаїчність правових менталітетів великих соціальних спільнот, окремих соціальних груп, конкретних осіб.

Ключові слова: менталітет, правовий менталітет, структура правового менталітету, види правового менталітету, правовий менталітет соціальної групи.

The article examines the structure and types of a legal mentality. The highlighting of the legal mentality has practical value for a deeper penetration into the legal fabric of the spiritual world of the individual, people, nation. This concept is often used in the study of legal culture, legal awareness, legal thinking.

Today there is a significant number of definitions and interpretations of the category «legal mentality». But most of these definitions are not unambiguous or do not fully reflect all aspects of this phenomenon. Therefore, in order to outline a certain area of understanding this phenomenon, it is proposed to consider its structural components and varieties. The set of basic components of the legal mentality has been expanded and clarified. In addition to the components that are usually considered in the legal literature (legal ideas, legal stereotypes, value and legal orientations, legal attitudes, legal attitudes), an analysis was made of: collective legal memory; patterns of legal behavior; languages of law; style of legal thinking; right-cultural identity as important elements in the structure of the legal mentality.

The multifaceted nature of the legal mentality can also be traced through the large number of its varieties. It is proposed to distinguish the following types of legal mentality: civilizational, national, ethnic and historical; private and public; rural, city dwellers, regional. Particular attention is paid to substantiating the possibility of distinguishing the legal mentality of social groups identified on a professional basis. The legal mentality of a social group, formed over a long period of time, contributes to the preservation of the professional community of individuals, aims to preserve and develop corporate legal traditions and values, promotes the full implementation of the functions of the organization. Thus, a social group can (and in some cases is necessary) to qualify as a subject of legal mentality.

The analysis allows us to more clearly understand the essence of the legal mentality, emphasizes the mosaic of legal mentalities of large social communities, individual social groups, specific individuals.

Key words: mentality, legal mentality, structure of legal mentality, types of legal mentality, legal mentality of a social group.

Поняття «менталітет» («ментальність») широко поширене і використовується в усіх сферах суспільного життя, як на буденному, так і на професійному рівні, як у художній, так і в науковій літературі. За допомогою категорії «менталітет» зазвичай характеризують важко вловимі особливості культури, підкреслюють етнічну та соціальну обумовленість способу мислення й стереотипів поведінки, виділяють ті явища суспільного життя, які часто складно раціонально пояснити. У подібному значенні Освальд Шпенглер використовував образ «душа культури» [1, с. 576–583].

Термін «менталітет», «ментальність» походить від латинського слова *mens*, що в перекладі означає розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад. У науковий обіг дану категорію запровадив у 1922 році французький філософ, соціолог, етнограф Люсьєн Леві-Брюль у своїй праці «Первісне мислення». Використовуючи етнографічний матеріал про життя народів Африки, Австралії, Океанії, які перебувають на різних етапах соціокультурного розвитку, він сформулював положення, згідно з яким певним соціально-культурним структурам відповідають певні колективні типи мислення. Терміном «ментальність» Леві-Брюль позначив спільність сприйняття світу пер-

вісними людьми, яка абсолютно відрізняється від сприйняття сучасними людьми. Систематичне дослідження менталітету прийнято пов'язувати зі школою «Анналів», що склалася у Франції в 30-ті роки ХХ ст., представленою іменами істориків Марка Блока і Люсьєна Февра. Під менталітетом розумівся свого роду «розумовий інструментарій», «психологічне оснащення», які дозволяють усім членам суспільства сприймати навколишні події більш або менш однаково, що й забезпечує їх синхронні, гармонійні дії. Це «оснащення» забезпечує відчуття індивідом своєї однаковості серед «своїх» і відмінності, несхожості з «чужими» [2].

На думку Л. М. Гумільова., ментальність полягає в особливостях психічного складу й світогляду людей, які входять до тієї чи іншої етнічної цілісності. Вона постає у вигляді ієрархії ідей, поглядів, уявлень про світ, оцінок, смаків, культурних канонів і способів вираження думки, є істотною частиною етнічної традиції [3, с. 503]. Менталітет формується в ході тривалого історичного розвитку під впливом природно-кліматичних і геополітичних умов.

Менталітет є одним з найважливіших «накопичувачів» суспільно-духовних, етнокультурних складових – цінностей, установок, переконань, традицій, ритуалів, стерео-

типних моделей поведінки, емоційних рухів («жестів»), реакцій, імпульсів, інтенцій (прагнень) і т. д. [4, с. 33]. З одного боку, він є результатом культури і традицій етносу, а з іншого – сам є глибинним джерелом розвитку останніх, визначає національний характер, національну модель соціальної поведінки.

Слід зазначити, що категорії «менталітет» і «ментальність» звичайно розглядаються як тотожні (ця позиція домінує в науковій літературі). Хоча існує й інше бачення їх співвідношення. Наприклад, на думку Д. В. Меняйло, вони є близькими, але не рівнозначними поняттями. Він вважає, що по-перше, «менталітет» первинний, а «ментальність» – вторинна у зв'язку з тим, що з'явилася як похідна від першого поняття, і по-друге, «менталітет» має теоретичну значущість, він абстрактний, а «ментальність» виступає як ознака, характерна для реально існуючого, конкретного носія, вона «персоніфікована» [5, с. 11–12].

Зовнішні прояви менталітету простежуються на емоційному, вербальному і поведінковому рівнях [6, с. 63]. Емоції людини відтворюються в переживаннях з приводу тих чи інших явищ навколишньої дійсності. Вони можуть виражатися у вигляді схвалення або несхвалення, обурення, у формі приємних або неприємних відчуттів (наприклад, щодо прийнятого закону або іншого нормативно-правового акта; правотворчої, правозастосовної, правоохоронної діяльності державних органів; існуючої злочинності; правопорушень або системи боротьби з ними тощо). Емоційна складова правового менталітету виступає певним імпульсом до систематизації правових знань, правової комунікації, правової поведінки.

Менталітет проявляється у мові, за допомогою якої висловлюється ставлення до певних подій, вчинків, намірів. Так, наприклад, різні верстви населення постійно отримують і сприймають певну інформацію щодо права від провладної або інтелектуальної еліти, але при цьому здійснюють власну семантичну інтерпретацію сприйнятого, спрощуючи її, переводячи у більш зрозумілі мовленнєві конструкції. Така інтерпретація відбувається за допомогою існуючих у мовленнєвому полі концептів. Опис концептів як духовних цінностей являє собою опис ментальної дійсності.

Яскраві прояви менталітету спостерігаються в діях і стереотипах поведінки. Буденне мислення фіксує наявність особливостей поведінки, інтегруючих темперамент, характер, культуру певного народу (підприємливість американців; пунктуальність англійців; акуратність німців; галантність французів; гостинність і запальність грузин; широта душі, неорганізованість і доброта росіян; працьовитість та індивідуалізм українців тощо).

Менталітет є складною ієрархічною системою, яка визначає загальну спрямованість, цілі та мотиви життєдіяльності людей в суспільстві. Залежно від галузі знань, в якій використовують цю категорію, менталітет отримує різне наповнення, звучання. Поряд з етнічним менталітетом виділяють політичний, економічний, правовий менталітет і т. д.

Вивчення правового менталітету – новий напрям в юриспруденції. Правовий менталітет нерозривно пов'язаний із загальною ментальністю, принципами її формування та існування. Його виокремлення має практичну цінність для більш глибокого проникнення у правову тканину духовного світу індивіда, народу, нації. До цього поняття часто звертаються при вивченні правової культури, правосвідомості, правового мислення. Наприклад, на думку Р. С. Байніязова, правовий менталітет виражає відповідний образ (спосіб) сприйняття, оцінки, переживання, загалом – осмислення правових реалій; виступає як духовно-розумовий правовий устрій, що характеризується культурологічною специфічністю; постає етноправовим інваріантом правової культури, «зберігачем» юридичної традиції суспільства [4, с. 31]. Ю. М. Оборотов багато в чому пов'язує

різноманіття правових культур сучасності з правовим менталітетом, під яким розуміє особливості сформованої системи правових цінностей, психологічного оснащення їх сприйняття й використання [7, с. 145]. О. І. Овчинніков при проведенні теоретичного аналізу поняття «правове мислення» виділяє правовий менталітет як «...історично сформовану матрицю типізацій юридично значимої поведінки і правових оцінок, схему сенсопобудов, яка визначає правове мислення і залишається повністю невливою в рефлексії» [8, с. 309]. О. Ф. Скукун розглядає правовий менталітет народу через етнокультурний зміст права. На її думку, правовий менталітет (ментальність) проявляється у вигляді глибинного шару свідомості, певною мірою взаємодіючи з юридичною підсвідомістю [9, с. 17–18].

До ознак правового менталітету звичайно відносять: бінарність (поєднання природно-біологічних і соціальних початків; сукупність усвідомлених і неусвідомлених правових уявлень, стереотипів, ціннісно-правових орієнтацій, установок; включає в себе як позитивні, так і негативні прояви); історично утворюєму культурологічну своєрідність; консервативний, стійкий і статичний характер; типовість уявлень, оцінювання, реагування; колективний характер; ціннісно-нормативну природу [5, с. 12].

Сьогодні існує значна кількість визначень категорії «правовий менталітет». Нажаль більшість з цих визначень не є однозначними або не в повній мірі відображають всі аспекти даного явища. Тому з метою з'ясування сутності правового менталітету, в юридичній літературі пропонується виділяти його структурні елементи. Саме через такі складові правового менталітету з'являється можливість визначити певну область розуміння даного явища. Д. В. Меняйло до таких елементів відносить:

- правові уявлення – образні знання про правову дійсність, які виникають на підставі пригадування або продуктивної уяви;
- правові стереотипи – «стандартизовані», спрощені образи певних явищ політико-правової дійсності, схеми, які лише фіксують деякі риси явищ, інколи приписувані їм суб'єктивно;
- ціннісно-правові орієнтації – сукупність якостей (правових знань, досвіду тощо), які визначають позицію ставлення до права і відповідно регулюють поведінку;
- правові установки – стан психологічного складу особистості, схильний до певної активності з позиції потреб і особистого інтересу;
- правові атитюди – «споріднене» відносно до правової установки поняття, однак якщо правова установка має неусвідомлений характер, то правовий атитюд розглядається як явище усвідомленої сфери індивіда [5, с. 13–14].

У запропонованій структурі простежується наявність когнітивної та емоційної складових правового менталітету. Водночас, на думку А. В. Юрєвича, опис «ядерної частини менталітету» вимагає розширення такої схеми та уточнення її структурних елементів [10]. Тому набір базових компонентів правового менталітету можна представити наступним чином: правові уявлення, стереотипи, орієнтації та установки; емоції і почуття, що їх закріплюють; правові цінності, норми та ідеали; колективна правова пам'ять; зразки правової поведінки; мова права; стиль правового мислення; правокультурна ідентичність.

Колективну правову пам'ять слід вважати одним із базових компонентів правового менталітету. Засновником наукових досліджень історичної колективної пам'яті є французький соціолог Моріс Хальбвак. Він уважав, що колективні спогади репрезентують в менталітеті народу його колективне минуле. Німецький історик Ян Ассман зазначав, що колективна пам'ять не просто відтворюється у сьогоденні, але й багато в чому визначає його [10].

Колективна правова пам'ять містить не лише спогади про реальні правові події, але й правові міфи. Представлене у вигляді колективної правової пам'яті минуле

постійно присутнє в правовому менталітеті суспільства. Кожен народ «маркує» свою історію значущими подіями, які посідають найбільш помітне місце в його пам'яті. У колективній правовій пам'яті українського народу такими подіями є: «Руські правди» з розумінням права як мірила справедливості; демократичні способи прийняття рішень у Запорізькій Січі; національно-визвольні війни – як прагнення до формування власної державності; Конституція П. Орлика – як тяжіння до парламентаризму і т. д.

Колективна правова пам'ять є основою єдності нації, з її допомогою формуються зразки правової поведінки. Дані зразки насамперед концентруються у правових звичаях, традиціях, обрядах і ритуалах, уявляють собою сформовані та чинні в даному культурно-національному середовищі колективні дії, спрямовані на досягнення певної мети у сфері права.

Мова права є важливою складовою правового менталітету. Український мовознавець і філософ О. А. Потебня вважав, що народність – це скоріше відчуття спільності, народної єдності в сенсі «спілкування думки, яке встановлюється єдністю мови» [10]. Мова – це не просто знакова система, хоча дана характеристика, безумовно, є важливою (наприклад, викладання думки за допомогою алфавітного або ієрогліфічного письма має свої особливості). Вона містить у собі загальну форму уявлень, що живуть у душі народу, та закони їх зв'язку. Образи, що виробляються за допомогою мови, відіграють найважливішу роль у формуванні правового менталітету, передачі основних ціннісних установок з покоління в покоління. Мовленнєві метафори, які використовуються у сфері юриспруденції, найбільш точно відображають правові явища тільки тоді, коли вони сформульовані та сприймаються в рамках однієї й тієї ж соціокультурної спільності.

До структурних компонентів правового менталітету слід віднести стиль правового мислення. Наприклад: розумові установки, що характеризують специфіку правового менталітету, можуть відрізнятися як динамічними властивостями (наприклад вважається, що представники одних народів приймають рішення в цілому швидше, ніж інших), так і структурними (у різних народів можуть відрізнятися типові схеми причинного пояснення правових явищ).

Етнокультурна самоідентифікація індивіда багато в чому передбачає сприйняття правових цінностей даної спільності як визначальних. У рамках кожної культури існує своє, самобутнє уявлення про право. Тому до базових компонентів правового менталітету можна додати правокультурну ідентичність, тобто відчуття приналежності до правової культури відповідного народу – носія правового менталітету.

Структурні компоненти правового менталітету нерозривні, вони знаходяться в постійній взаємодії, визначаючи характер і специфіку один одного, забезпечуючи збереження і стійкість національного ментального простору. Наприклад, правові уявлення слугують основою колективної правової пам'яті, і навпаки, емоції присутні і в колективній правовій пам'яті, і створюють емоційний фон правових уявлень, стиль правового мислення пронизує всі основні компоненти правового менталітету і сам базується на них тощо.

Слід зауважити, що компоненти правового менталітету розташовуються на двох рівнях – усвідомленому (рефлексивному) і неусвідомленому (нерефлексивному). Усвідомлений рівень характеризується тим, що особи, які належать до тієї чи іншої спільності, усвідомлюють свою приналежність до цієї спільності, поділяють її цінності, правові орієнтації та установки, пишаються своєю причетністю до певної культурно-історичної традиції (розуміння справедливості-несправедливості; оцінка конкретних подій, відносин з точки зору правового, належного). Неусвідомлений рівень прояву правового менталітету представляє собою емоційне переживання свого обов'язку

перед іншими та почуття власного права. При цьому на неусвідомленому рівні структурні елементи відрізняються стійкістю (малозмінюємі), а на усвідомленому – схильні до змін [5, с. 13; 11, с. 184–185].

Щодо класифікації правового менталітету в юриспруденції існують різні підходи. Наприклад, виділяють правовий менталітет цивілізаційного, національного, етнічного та історичного (за термінологією Д.В.Меняйло – епохального) порядку [5, с. 15].

Відповідно до цивілізаційного підходу, будь-якій національній правовій системі характерний свій власний правовий менталітет, який складається століттями і детермінований своєрідністю правової свідомості, правової традиції та стилю правового мислення. При використанні критерію, пов'язаного з протиставленням східної та західної цивілізацій, виділяють відповідно східний і західний правові менталітети. Критерій «існуючі правові системи» дозволяє виділити особливості правових менталітетів на рівні правових сімей або національних правових систем.

Історичний правовий менталітет пов'язаний із виділенням та характеристикою правового менталітету, формування якого відбувається впродовж певного періоду часу, який відрізняється яскравою виразністю в історії народу і має для нього епохальне значення.

Вважається, що правовий менталітет детермінований особливостями генезису і функціонування великої соціальної спільноти людей (народу, нації). Проте в наукових колах висловлюється думка про можливість виділення правового менталітету окремих соціальних груп. Так, А. Ю. Мордовцев і Ю. О. Горьковенко, під правовим менталітетом розуміють «систему «наскрізних» архетипів і уявлень, знань, навичок і установок, які в різних соціумах, етнокультурних спільностях, типах цивілізацій і соціальних групах мають власний зміст, по-різному поєднуються, але завжди лежать в основі сприйняття суб'єктом (суспільством або соціальною групою) національної правової системи, політичних інститутів, суті і значення власних інтересів, прав і свобод і тому визначають поведінку (реакцію) індивіда, соціальних і професійних груп, державних органів і посадовців» [12, с. 57]. Тому поряд з правовим менталітетом національного, етнічного рівня виділяється також груповий правовий менталітет. Правовий менталітет соціальної групи обумовлений складною системою її прихильності до соціально-класової, демографічної, конфесійної і т. д. структури суспільства.

Залежно від просторового виміру слід виділяти: сільський правовий менталітет, правовий менталітет жителів міста, а також регіональний правовий менталітет. Так, наприклад, О. С. Мельничук, при вивченні ідеологічних аспектів міської правової системи виділяє міську правосвідомість і міську правову культуру поряд з периферійною та національною. При цьому автор розглядає залежність міської правової культури від ряду ментальних характеристик населення, зокрема пов'язаних з особливостями етнічного складу міських жителів в різних регіонах України, від стереотипів правової поведінки і правової комунікації, що історично склалися в умовах міського життя [13, с. 293–313]. О. Ф. Скакун під час розгляду особливостей правосвідомості окремих регіонів в Україні (західних, східних, центральних, південних, північних) звертає увагу на своєрідність менталітету населення зазначених регіонів [14, с. 35].

Особливості світосприйняття, емоційних реакцій, стереотипів мислення і поведінки існують і в окремих професійних групах та спільностях (військовослужбовці, шахтарі, лікарі, підприємці та ін.). Умови життєдіяльності таких груп є настільки специфічними, що накладають свій відбиток на ментальні характеристики їх представників. Наприклад, С. С. Соловйов зазначає, що менталітет офіцерів Збройних Сил проявляється в діях, вчинках, ціннісних орієнтаціях, установках, емоційних уподобаннях, вислов-

лювання окремих осіб або груп, тобто своєрідному наборі індикаторів, доступних для спостереження і вимірювання у вигляді вербальних характеристик або результатів діяльності [15, с. 51]. Правовий менталітет офіцерського складу Збройних Сил України слід розглядати як системотворчий чинник образу мислення, душевного складу українських офіцерів. Він лежить в основі їх статусної правової культури, правосвідомості, поведінки, діяльності, спілкування. Правовий менталітет проявляється, передусім, в стереотипах мислення й поведінки. Будучи закріпленим у морально-нормативних формах, він приймає вигляд правових традицій, ритуалів і звичаїв [16, с. 119].

Правовий менталітет соціальної групи, сформований протягом тривалого періоду часу, сприяє збереженню професійної спільноти осіб, націлює на збереження й розвиток корпоративних правових традицій і цінностей, сприяє повноцінній реалізації функцій організації. Отже, соціальну групу можна (а в певних випадках і необхідно) кваліфікувати як суб'єкта правового менталітету. Але про груповий правовий менталітет варто говорити лише у випадках: наявності специфічних умов діяльності відповідної соціальної групи; існування стійких правових традицій; династійного (хоча б частково) вирішення кадрового питання.

Суб'єктний склад соціальних груп, виділених за професійною ознакою, не однорідний. Можна визначити ментальний центр і периферію всередині будь-якої соціальної організації. Ментальні особливості (в тому числі і правові) соціальної групи акумулюються в її центральній зоні. Дану зону складають особи, які не просто підтримують корпоративні правові традиції й цінності, але й є їх носіями. Особи, які стохастично поповнюють кадровий склад організації й індивідуально ставляться до її правових традицій та цінностей, належать до периферійної зони.

Слід також виділити визначальні та похідні категорії. Етнічний правовий менталітет, як найбільш стійке утворення, безумовно, буде домінувати над правовим менталітетом соціальних спільнот і груп, виділених за професійними, територіальними або іншими ознаками.

Ще одним критерієм, що використовується в юриспруденції для класифікації правового менталітету – є поділ права на приватне і публічне. За цим критерієм правовий менталітет буде складатися з двох зрізів: публічно-правового менталітету і приватно-правового менталітету.

Публічно-правовим менталітетом є усвідомлені та неусвідомлені, історично сформовані специфічні, найбільш типові та стійкі для певного суспільства (нації, етносу, народності) системи уявлень, оцінювання і реагувань на об'єкти державної та правової дійсності у сфері загально-значущих інтересів. Публічно-правова складова правового менталітету відображає сприйняття влади, державних установ, режиму законності, патріотичних настроїв, заснованих на історичному досвіді розвитку державності.

Приватно-правовий менталітет породжується системою уявлень, оцінювання і реагувань на об'єкти державної та правової дійсності у сфері індивідуальних приватних інтересів. В основі приватно-правового менталітету лежить ставлення людини до себе як до частини суспільства, до інших, до сім'ї, до традиційних уявлень про належні стосунки між членами суспільства [5, с. 15].

Сьогодні теорія правового менталітету тільки формується. В юриспруденції існує багато його визначень, та інтерпретацій. Але далеко не всі визначення правового менталітету відображають в повній мірі його сутність. Тому, з метою окреслити певну область розуміння даного явища запропоновано розглянути його структурні компоненти, та різновиди.

До базових компонентів правового менталітету слід віднести: правові уявлення, стереотипи, орієнтації та установки; емоції і почуття, що їх закріплюють; правові цінності, норми та ідеали; колективну правову пам'ять; зразки правової поведінки; мову права; стиль правового мислення; правокультурну ідентичність.

Звичайно вважається, що правовий менталітет детермінований особливостями генезису і функціонування великої соціальної спільноти людей (народу, нації). Але слід погодитись з А. В. Юревичем, який обґрунтовуючи ідею поліментальності зазначав, що кожен народ, нація, етнос або будь-яка інша спільність складається з окремих особистостей, тому при розгляді проблем національного менталітету необхідно враховувати, що і національний менталітет включає в себе індивідуальні менталітети окремих особистостей, що належать до тієї чи іншої нації або ж відносять себе до неї [10]. З цього випливає можливість виокремлення та аналізу різновидів правового менталітету, підкреслюється мозаїчність правових менталітетів великих соціальних спільнот, окремих соціальних груп, конкретних осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории : Гештальт и действительность. М. : Эксмо, 2009. 800 с.
2. Кириенко В. В. Менталитет: понятие, структура и функции. *Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы* : материалы IV междунар. науч. конф. (Гомель, 26-27 мая 2005 г.). Гомель. 2005. С. 20–24. URL: <https://elib.gstu.by/bitstream/handle/220612/9990/Кириенко%2C%20В.%20В.%20Менталитет...pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 21.05.2020).
3. Гумилев Л. Н. Этносфера: История людей и история природы. М.: Экспрос, 1993. 544 с.
4. Байниязов Р. С. Правосознание и правовой менталитет в России : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2006. 53 с.
5. Меняйло Д. В. Правовой менталитет : автореф. дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01. Волгоград, 2003. 23 с.
6. Баронин А. С. Этническая психология. К.: Тандем, 2000. 264 с.
7. Введение в украинское право / С. В. Кивалов и др.; под общ. ред. С. В. Кивалова, Ю. Н. Оборотова. Одеса : Юрид. л-ра, 2009. 768 с.
8. Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ. Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 2003. 344 с.
9. Скакун О. Ф. Етнокультурний зміст права. *Часопис Київського університету права*. 2004. № 4. С. 17–23.
10. Юревич А. В. Структурные элементы национального менталитета. *Психологические исследования*. 2013. Т. 6. № 29. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2013v6n29/837-yurevich29.html> (дата звернення: 21.05.2020).
11. Жданенко С. Б. Правовий менталітет та правове виховання. *Вісник Нац. ун-ту «ЮА України ім. Я. Мудрого»*. 2013. № 4. С. 184–189.
12. Мордовцев А. Ю., Горьковенко Ю. А. Правовая система в ментальном измерении: постановка проблемы. *Северо-Кавказский юридический вестник*. 2002. № 2. С. 47–64.
13. Мельничук О. С. Миська правова система: теоретичні та нормативні засади : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 408 с.
14. Скакун О. Ф. Регіональна правосвідомість як складова частина національної правосвідомості. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць / редкол.: С. В. Кивалов (голов. ред.) та ін. ; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. Одеса : Юрид. л-ра, 2007. Вип. 36. С. 33–41.
15. Соловьев С. С. Менталитет российского офицера: вызовы XXI века. *СОЦИС*. 2003. № 12. С. 50–61.
16. Скуріхін С. М. Статусна та компетентна правова культура військовослужбовців Збройних Сил України : монографія. О. : Фенікс, 2011. 212 с.